

Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa
2014; 7 (1), s. 29–38
doi: 10.4467/20844131KS.14.001.2242
www.ejournals.eu/Krakowskie-Studia-z-Historii-Panstwa-i-Prawa

KAROLINA WYRWIŃSKA
Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

Pecunia pecuniam parere non potest? O pieniądzu kredytowym w Rzymie okresu późnej republiki. Zarys problemu

Abstract

Pecunia pecuniam parere non potest? On Credit Money in Rome at the Time of the Late Republic. An Outline of the Problem

The deliberations presented in the article have been devoted to the functioning of the institution of “credit money” at the time of the late Roman Republic. In the modern times, the concept of “credit money” refers to receivables which a natural or a legal person is entitled to and which may serve to acquire goods or services. An analysis of the sources from the period of the Late Roman Republic allows one to conclude that the purchase and sale of receivables for the purpose of settling accounts was known to the Romans, and moreover, it allows one to study the phenomenon of the extent of the use of “credit money” during that time. It is particularly Cicero’s “Letters” which indicate that non-cash settlement of transactions was commonly resorted to particularly when using metal coins was difficult or even impossible due to the high value of the negotiated transaction. Taking into consideration the necessity of ensuring security to this type of transactions, it is impossible to ignore the role of bankers as professional intermediaries who were responsible for creating the right conditions enabling one to make payments at a distance.

Key words: credit money, credit, purchase and sale of receivables, bankers, non-cash transactions

Słowa klucze: pieniądz kredytowy, kredyt, obrót wierzytelnościami, bankierzy, transakcje bezgotówkowe

W lutym 2013 r. na oficjalnej stronie internetowej Banku Rezerwy Federalnej ukazał się krótki esej autorstwa Marca del Negro i Mary Tao *Historical Echoes: Cash or Credit? Payments and Finance in Ancient Rome*¹. Autorzy przedstawiają w nim w zarysie kwestię posługiwania się przez Rzymian „pieniądzem kredytowym” jako użyteczną, a dzięki temu popularną procedurę rozliczania dużych transakcji. Dlaczego warto odnotować fakt umieszczenia tego tekstu na stronie Federal Reserve Bank? Przede wszystkim z uwagi na jego wartość popularyzatorską w zakresie wiedzy o antycznej gospodarce – powszechna dostępność tekstu umożliwia czytelnikowi dotarcie do fachowej literatury, poznanie

¹ Tekst dostępny pod adresem: <http://libertystreeteconomics.newyorkfed.org/2013/02/historical-echoes-cash-or-credit-payments-and-finance-in-ancient-rome.html> (dostęp: 18.02.2014).

nowych poglądów na szczegółowe zagadnienia ekonomii w starożytności. Jedno z nich dotyczy wspomnianego wyżej pieniądza kredytowego i jego funkcji. W ciągu ostatnich kilku lat opublikowano kilkanaście prac, w których uczeni rozważali zasięg posługiwania się przez antycznych Rzymian tym instrumentem oraz oceniali jego potencjalne znaczenie w procesie rozwoju ówczesnej gospodarki. Badania – niezwykle interesujące z punktu widzenia oceny poziomu gospodarczego rozwoju społeczeństw antycznych – zaowocowały skrajnie odmiennymi wnioskami. Dyskutowane kwestie objęły sam fakt istnienia oraz wykorzystania pieniądza kredytowego przez Rzymian, jak również ocenę znaczenia kredytu w procesie rozwoju antycznej gospodarki. Niniejsza praca ma na celu przybliżenie zagadnień związanych z występowaniem i funkcją pieniądza kredytowego w starożytnym Rzymie okresu późnej republiki.

Współcześnie przez pojęcie pieniądza kredytowego przyjęło się rozumieć wierzytelności przysługujące osobie fizycznej lub prawnej, które mogą posłużyć do nabycia dóbr lub usług². Wskazana definicja od razu pozwala dostrzec najważniejszą funkcję pełnioną przez pieniądz kredytowy, polegającą na znaczącym przyspieszeniu i uproszczeniu obrotu dobrami i usługami. W tym kontekście warto postawić pytanie o obecność pieniądza kredytowego w gospodarkach antycznych. Wyjątkowo interesująca pod tym względem jest gospodarka antycznego Rzymu, szczególnie w okresie republiki. Stanowiła ona przedmiot naukowych dociekań, poczynwszy od lat dwudziestych ubiegłego stulecia. W rezultacie dokonywanej przez uczonych analizy tych samych źródeł historiograficznych, oceny tych samych faktów, sformułowano opozycyjne stanowiska w kwestii ocen zmian zachodzących w obszarze antycznej gospodarki rzymskiej. Ta naukowa dyskusja znana jest jako spór między „modernistami”³ i „prymitywistami”⁴. Przedstawiciele pierwszego nurtu zauważali liczne cechy wspólne antycznej i współczesnej ekonomii, bez względu na brak asocjacji między gospodarką antyczną a współczesną⁵.

² L. von Mises, *The Theory of Money and Credit*, przeł. J.E. Batson, New Haven 2009, s. 61: *Credit money is any claim against a physical or legal person that can be used for the purchase of goods and services*. Cfr. W.V. Harris, *A Revisionist View of Roman Money*, „The Journal of Roman Studies” 2006, vol. 96, s. 6: [...] *for some loans create the substance with which you can buy things without diminishing anyone's assets*. [Niektóre kredyty tworzą majątek umożliwiający nabywanie własności bez umniejszania aktywów. – przeł. K.W.]

³ Mianem „modernistów” określa się zwolenników „optymistycznej” teorii M. Rostovtzeffa (*idem*, *Social and Economic History of the Roman Empire*, Oxford 1957). W tym nurcie tworzyli: M.W. Frederiksen, *Theory, Evidence and the Ancient Economy*, „The Journal of Roman Studies” 1975, vol. 65, s. 164 i n.; K. Hopkins, *Taxes and trade in the Roman Empire (200 B.C.–A.D. 400)*, „The Journal of Roman Studies” 1980, vol. 70, s. 101 i n.; J.H. D’Arms, *Commerce and Social Standing in Ancient Rome*, Cambridge 1981. Na temat sporu doktrynalnego między modernistami i prymitywistami zob. J. Andreau, *Modernité économique et statut des manieurs d’argent*, „Mélanges de l’Ecole française de Rome. Antiquité” 1985, vol. 97, nr 1, s. 373 i n. wraz z powołaną tam literaturą.

⁴ Określenie „prymitywiści” przylgnęło do zwolenników teorii M. Finleya (*idem*, *The Ancient Economy*, Los Angeles–London 1973) oraz A.H.M. Jones’a (*idem*, *The Roman Economy. Studies in Ancient Economic and Administrative History*, Oxford 1974). W tym nurcie tworzyli: R. Duncan-Jones, *The Economy of the Roman Empire. Quantitative Studies*, Cambridge 1982; P. Garnsey, R.P. Saller, *The Roman Empire: Economy, Society, and Culture*, Los Angeles–London 1987. Zob. również K. Green, *Technological Innovation and Economic Progress in the Ancient World: M. I. Finley Re-considered*, „The Economic History Review. New Series” 2000, vol. 53, nr 1, s. 29 i n.

⁵ H. Parkins, *Time for Change? Shaping the Future of the Ancient economy [w:] Trade, Traders and the Ancient City*, ed. H. Parkins, London 1998, s. 1 i n.; A. Schiavone, *The End of the Past. Ancient Rome and the Modern West*, Cambridge 2000, s. 49.

„Moderniści”, podzielający pogląd, zgodnie z którym interes ekonomiczny stanowi podstawę podejmowania wszelkich decyzji dotyczących majątku, handlu, nieruchomości⁶, dostrzegali nieliczne odrębności między przejawami aktywności ekonomicznej „wczoraj” i „dziś”, chętnie przyjmowali tezę o korzystaniu przez starożytnych z kompleksu złożonych ekonomicznie struktur⁷. Z kolei „prymitywiści” utrzymywali, że to nie handel ani rzemiosło czy operacje finansowe, ale rolnictwo było czynnikiem dominującym, mającym decydujący wpływ na kształt gospodarki w starożytności⁸. Byli zdania, że miasta, z wyjątkiem Rzymu i Aleksandrii, stanowiły ośrodki konsumpcji, finansowane raczej z podatków i czynszów dzierżawnych aniżeli z dochodów pochodzących z rzemiosła i handlu⁹. Uważali, że ten ostatni był co do zasady słabo rozwinięty i niewyspecjalizowany, natomiast przynoszący dochody handel dalekomorski miał ograniczony zasięg, obejmujący niemal wyłącznie import towarów luksusowych¹⁰. Handel i rzemiosło stanowiły domenę uboższych warstw ludności, dlatego też płynące z nich dochody osiągały rozmiary raczej skromne, szczególnie w porównaniu do tych, które przynosiło posiadanie wielkiej własności ziemskiej¹¹. Podkreślali, że w świecie grecko-rzymskim podejmowanie określonych decyzji dotyczących pieniądza, handlu, rolnictwa i rzemiosła nie było zdeterminowane interesem ekonomicznym, lecz zgoła innymi pobudkami, jak choćby pragnieniem podkreślenia posiadanego statusu społecznego¹². „Prymitywiści” nie przyznawali żadnego szczególnego statusu gospodarce rzymskiej, wskazywali, że to, co można określić mianem „antycznej ekonomii”, ma niewiele wspólnego ze współczesnym rozumieniem tego pojęcia, z uwagi na fakt, że antyczna gospodarka nigdy nie osiągnęła takiego szczybla rozwoju, jaki wiele wieków później cechował gospodarkę kapitalistyczną¹³. Współcześnie wskazuje się, że wykorzystanie w dyskusji dotyczącej antycznej ekonomii rzymskiej wyłącznie dwóch wskazanych paradygmatów doprowadziło do ich skarykaturowania w wyniku nawarstwiania przekłamań i stosowania uproszczeń¹⁴. W następstwie przedstawiania w sposób skrótowy podstawowych założeń obydwu teorii doszło do wyeksponowania, nieautentycznych w istocie, sprzeczności między nimi¹⁵. Tak pojmowane „modernizm” i „prymitywizm” przestają pełnić funkcję efektywnych narzędzi, służących analizie historycznej rzeczywistości¹⁶, w związku z czym uznanie w literaturze zdobywa stanowisko kompromisowe, które zakłada odrzucenie skrajnych

⁶ C. J. Bannon, *Gardens and Neighbors. Private Water Rights in Roman Italy*, Ann Arbor 2009, s. 28.

⁷ E. Bispham, B.A. Sparkes, *The Edinburgh Companion to Ancient Greece and Rome*, Edinburgh 2006, s. 25 i n.; P.F. Bang, M. Ikeguchi, H.G. Ziche, *Ancient Economies, Modern Methodologies: Archaeology, Comparative History, Models and Institutions*, Bari 2006, s. 19.

⁸ K. Green, *The Archaeology of the Roman Economy*, Los Angeles–London 1990, s. 14.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ M. Gagarin, E. Fantham, *The Oxford Encyclopedia of Ancient Greece and Rome*, t. 1, Oxford–New York 2009, s. 9. Cfr. M. I. Finley, *The Ancient Economy...*, s. 33.

¹¹ K. Green, *The Archaeology...*, s. 14.

¹² C.J. Bannon, *Gardens...*, s. 28.

¹³ M. Gagarin, E. Fantham, *The Oxford Encyclopedia...*, s. 9.

¹⁴ C.J. Bannon, *Gardens...*, s. 28.

¹⁵ R. Saller, *Framing the Debate Over Growth in Ancient Economy* [w:] *The Ancient Economy: Evidence and Models*, ed. J.G. Manning, I. Morris, Stanford, CA, 2007, s. 223.

¹⁶ E. Lo Cascio, *The Role...* [w:] *Ancient Economies...*, s. 215.

tez sformułowanych w ramach każdego z nurtów¹⁷. Jego zwolennicy przyjmują, że rolnictwo, stanowiące filar ówczesnej gospodarki, było w pewnym stopniu zorientowane na potrzeby rynku, ponieważ nadwyżki, które pozostawały właścicielom ziemskim po zaspokojeniu potrzeb własnych gospodarstw domowych, sprzedawano w celu osiągnięcia zysku¹⁸. Uczeni podzielający owo kompromisowe stanowisko uznają również fakt systematycznego rozwoju handlu prowadzonego drogą lądową i morską, w tym handlu detalicznego, skutkującego powstaniem nowych, lokalnych rynków zbytu¹⁹.

Wydaje się jednak, że nawet zaaprobowanie przywołanego kompromisowego stanowiska nie doprowadziłoby do rozwiązania problemu określenia immanentnych cech antycznej gospodarki rzymskiej z uwagi na fakt, że byłoby obarczone ciężarem rezultatu interpretacji, wynikającym z konfrontowania „wczoraj” z „dziś”²⁰. W tej sytuacji na znaczeniu zyskują inne dostrzeżone w nauce teoretyczne możliwości spojrzenia na antyczną ekonomię, jak choćby teoria nowej ekonomii instytucjonalnej²¹, a szczególnie wyróżniona w jej strukturze historyczna nowa ekonomia instytucjonalna²². Wspomniana teoria ma profil interdyscyplinarny – w celu kompleksowego przedstawienia zachodzących procesów ekonomicznych, uwzględniającego środowisko instytucjonalne, w ramach którego ludzie podejmują określone działania²³, sięga po dorobek ekonomii, prawa, politologii, socjologii i antropologii. Zadaniem, którego rozwiązaniu ma służyć teoria nowej ekonomii instytucjonalnej (także w jej ujęciu historycznym), jest wyjaśnienie, czym są instytucje²⁴, jak powstają, jakie funkcje pełnią, jak ewoluują oraz czy, a jeśli tak, to w jaki sposób, powinny zostać zmodyfikowane. Zastosowanie teorii ekonomii instytucjonalnej umożliwia postrzeganie rozwoju ekonomicznego nie jako nieuniknionej, stopniowej transformacji przebiegającej od autarkii do specjalizacji i podziału pracy, lecz jako odpowiedzi na ewolucję instytucji wspomagających powstawanie i rozwój relacji społecznych oraz stosunków handlowych²⁵. Całościowe wyjaśnienie zachodzących zjawisk ekonomicznych wymaga zaakceptowania faktu, że instytucje, pojmowane jako nieformalne ograniczenia oraz formalne reguły wyznaczające zachowania jednostki w społeczeństwie²⁶, determinują i poniekąd ograniczają podejmowane przez ludzi de-

¹⁷ E. Bispham, B.A. Sparkes, *The Edinburgh Companion...*, s. 25; M. Gagarin, E. Fantham, *The Oxford Encyclopedia...*, s. 10.

¹⁸ C.J. Bannon, *Gardens...*, s. 29.

¹⁹ C. Holleran, *Shopping in Ancient Rome: The Retail Trade in the Late Republic and the Principate*, Oxford University Press 2012, *passim*.

²⁰ Cfr. M. Gagarin, E. Fantham, *The Oxford Encyclopedia...*, s. 10.

²¹ Pojęcie nowej ekonomii instytucjonalnej pochodzi od O.E. Williamsona (*idem*, *Markets and Hierarchies: Analysis and Antitrust Implications*, New York 1975). Zob. na ten temat P.G. Klein, *New Institutional Economics* [w:] *Encyclopedia of Law and Economics, Volume I. The History and Methodology of Law and Economics*, ed. B. Bouckaert, G. de Geest, Cheltenham 2000, s. 457 wraz z powołaną tam literaturą.

²² D.P. Kehoe, *Law and the Rural Economy in the Roman Empire*, Ann Arbor 2007, s. 4.

²³ D.C. North, *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, Cambridge 1990, s. 3.

²⁴ P. G. Klein, *New Institutional Economics...*, s. 456.

²⁵ *Ibidem*, s. 461.

²⁶ E.G. Furubotn, R. Richter, *The New Institutional Economics: An Assessment* [w:] *The New Institutional Economics: A Collection of Articles from the Journal of Institutional and Theoretical Economics*, ed. E.G. Furubotn, R. Richter, Tübingen 1991, s. 3.

cyzje w sferze ekonomicznej: *they are perfectly analogous to the rules of the game in a competitive team sport*²⁷.

Wydaje się, że uwzględnienie założeń nowej ekonomii instytucjonalnej w ujęciu historycznym pozwala rozważać występowanie, stopień wykorzystania oraz funkcje „pieniądza kredytowego” w antycznym Rzymie. Wśród badaczy historii gospodarczej od lat dominował pogląd, w świetle którego wzrost podaży pieniądza opierał się wyłącznie na zwiększeniu liczby monet w obiegu²⁸, natomiast pojęcie pieniądza utożsamiano z monetą²⁹: *money was coin and nothing else*³⁰. Obecnie zdobywa uznanie stanowisko, zgodnie z którym w antycznym Rzymie niektóre wierzytelności (*nomina*) powszechnie i skutecznie mogły pełnić funkcje rozliczeniowe. Badacze podzielający ten pogląd podkreślają, że nie wszystkie istniejące i wymagalne wierzytelności można uznać za pieniądz kredytowy. Ten ostatni stanowi jedynie element struktury kredytu, rozumianej jako konglomerat długów, należności i zobowiązań, z których tylko część stanowi lub może stanowić środek rozliczenia³¹. Wskazują również, że przyjęcie przedstawionych wyżej, ostrożnych założeń kwalifikacji tylko niektórych wierzytelności jako pieniądza kredytowego pozwala z powodzeniem stosować tę instytucję do opisu antycznej gospodarki rzymskiej³². Uważają również za błędną tezę, zgodnie z którą tworzenie pieniądza kredytowego, jeśli nawet miało miejsce w dobie gospodarki antycznej, to jedynie w ograniczonym zakresie oraz w nadzwyczajnych okolicznościach³³. Na uwagę zasługują przeprowadzane przez tych uczonych, oparte na przekazach źródłowych przekonujące badania dowodzące powszechnego posługiwania się przez Rzymian kredytem³⁴, który

²⁷ D.C. North, *Institutions...*, s. 4. Są zupełnie analogiczne do zasad gry obowiązujących w rywalizacji drużyn sportowych [przeł. K.W.].

²⁸ M.H. Crawford, *Coinage and Money under the Roman Republic*, Los Angeles 1985, s. 176 i n. Cfr. W.V. Harris, *A Revisionist View...*, s. 1; K. Hopkins, *Taxes...*, s. 107 i n.

²⁹ E. Lo Cascio, *State and Coinage in the Late Republic and Early Empire*, „The Journal of Roman Studies” 1981, vol. 71, s. 76. Cfr. M. Crawford, *Money and Exchange in the Roman World*, „The Journal of Roman Studies” 1970, vol. 60, s. 40: *A wide variety of objects may function as money in the different uses which this possesses—for payment, for storing wealth, for measuring value and as a means of exchange. In the Roman world coined money was clearly dominant over other forms of money in the first three uses [...]*. [Szeroki asortyment artykułów może pełnić funkcję środków płatniczych w ich rozmaitych funkcjach – jako zapłata, lokata kapitału, wyznacznik wartości oraz jako środki podlegające wymianie. W świecie rzymskim monety ponad wszelką wątpliwość zdominowały inne środki płatnicze w zakresie trzech pierwszych spośród powyżej wymienionych sposobów wykorzystania tychże – przeł. K.W.].

³⁰ M.I. Finley, *The Ancient Economy...*, s. 166: Pieniądz był monetą i niczym więcej [przeł. – K.W.].

³¹ J. Hicks, *Critical Essays in Monetary Theory*, Oxford 1967, s. 157 i n.

³² *Ibidem*.

³³ M.W. Frederiksen, *Caesar, Cicero and the Problem of Debt*, „The Journal of Roman Studies” 1996, vol. 56, s. 131; H.-U. von Freyberg, *Kapitalverkehr und Handel im römischen Kaiserreich (27 v. Chr.—235 n. Chr.)*, Freiburg 1989, s. 93; W.V. Harris, *A Revisionist View...*, s. 9.

³⁴ Zob. Ch.A. Conant, *The Development of Credit*, „Journal of Political Economy” 1899, vol. 7, nr 2, s. 161 i n.; Ch. Howgego, *The Supply and Use of Money in the Roman World 200 B.C. to A.D. 300*, „The Journal of Roman Studies” 1992, vol. 82, s. 1 i n.; K. Verboven, *Currency, Bullion and accounts. Monetary modes in the Roman world*, „Belgisch Tijdschrift voor Numismatiek en Zegelkunde” 2009, vol. 155, s. 91 i n. Na zjawisko upowszechnienia kredytu zwrócił uwagę, w recenzji *The Ancient Economy* Finleya, M.W. Frederiksen, stwierdzając: *Finley acutely notes that Rome did not have the „legal wall” between land and credit as did the Greek polis, but infers from two letters of Cicero and Pliny that loans were mainly political and non-productive. The Roman lawyers, however, show a different world, wherein money is not only something to be stored away in an arca, but is regularly presumed to be interest-bearing and a living value*. [Finley trafnie zauważa, iż Rzymianie nie ustanowili prawnego rozgraniczenia pomiędzy własnością ziemską a kredytem,

stanowił element życia gospodarczego wszystkich obywateli, także stojących u steru rządów elit politycznych³⁵.

Lektura źródeł dostarcza licznych przekazów dowodzących wykorzystania przez Rzymian „pieniądza kredytowego”. W tym kontekście warto przywołać fakt kupna przez Cyncerona od Krassusa domu na Palatynie za kwotę 3,5 miliona sesterców: *Ego tua gratulatione commotus, quod ad me pridem scripseras velle te bene evenire, quod de Crasso domum emissem, emi eam ipsam domum HS. XXXV aliquanto post tuam gratulationem [...]*³⁶. Olbrzymia suma, którą zapłacił Cynceron za ów dom, wywołała niezwykle trafne pytanie o sposób dokonania zapłaty, skoro w ówczesnym Rzymie właściwie nie posługiwano się złotą monetą³⁷, zaś zapłata ceny srebrnymi monetami oznaczałaby konieczność przetransportowania ulicami miasta ok. 3,5 tony srebra³⁸. Z pewnością jeszcze większym problemem było dokonanie w taki sposób zapłaty za posiadłość wartą 11,5 miliona sesterców: [...] *C. Albanius proximus est vicinus. is ci[c] iugerum de M. Pilio emit, ut mea memoria est, HS c_x_v [...]*³⁹.

Kolejne przekazy źródłowe wskazują wprost na powszechne posługiwanie się kredytem, zarówno w okresie republiki, jak i pryncypatu. Cynceron wzmiankuje dokonanie kredytowego kupna posiadłości na Sycylii przez ekwite Gajusza Kaniusza⁴⁰:

na sposób przyjęty w greckim polis, lecz wnioskuje z dwóch listów Cyncerona i Pliniusza, iż pożyczki miały głównie charakter zobowiązań politycznych i nieproduktywnych. Rzymscy prawnicy jednakże ukazują istnienie rzeczywistości, w której pieniądze są nie tylko rzeczą składowaną w skrzyniach, ale również obligacjami i żywością – przeł. K.W.] *Idem, Theory...*, s. 167. W latach osiemdziesiątych ubiegłego stulecia nie podważano jeszcze tezy o dominującej roli pieniądza metalowego w gospodarce rzymskiej, niemniej już wówczas pojawiły się w literaturze opinie, które choć do samej instytucji kredytu odnosiły się z rezerwą, to nie negowały znaczenia, jakie dla jej rozwoju wniosło posługiwanie się nim. Zob. K. Hopkins, *Taxes...*, s. 102: *We know almost nothing of credit in the Roman world; that does not mean that credit played a negligible role in Roman trade, but rather that we cannot estimate its importance.* [Wiemy niewiele o kredycie w czasach rzymskich, co nie oznacza, iż kredyt odgrywał mało istotną rolę w rzymskim handlu, a raczej, że nie potrafimy właściwie ocenić jego wagi – przeł. K.W.].

³⁵ Warto w tym miejscu zwrócić uwagę na monografię I. Shatzmana, który na podstawie szczegółowej analizy dostępnych źródeł ukazał obraz rzeczywistości gospodarczej rzymskich elit politycznych, obejmującej ekonomiczną charakterystykę klasy senatorskiej oraz prozopograficzną analizę aktywności gospodarczej, szczególnie w sferze kredytowej, senatorów rzymskich. I. Shatzman, *Senatorial Wealth and Roman Politics*, Brüssel 1975, *passim*. Na temat wykorzystania kredytu przez obywateli nienależących do najbogatszej klasy o największych wpływach politycznych zob. Ch. Howgego, *The Supply...*, s. 14. Zob. również B. Bolz, *Majątek Cyncerona*, „Meander” 1961, nr 16, z. 5, s. 241 i n.

³⁶ Marcus Tullius Cicero, *Epistulae ad Familiares*, Listy do rodziny (dalej: Cic. *Fam.*) 5.6.2: Dawniej mi już winszowałeś, że kupiłem dom od Krassa. To powinszowanie, acz wtedy przedwczesne, tak dobrze na mnie skutkowało, że wkrótce potem kupiłem ten sam dom za 3.500.000 sesterców. *Listów Marka Tulliusza Cyncerona Ksiąg Ośmiornio*, przeł. E. Rykaczewski, t. I, Poznań 1873, s. 39.

³⁷ Zob. Ch. Howgego, *Why Did Ancient States Strike Coins?*, „Numismatic Chronicle” 1990, vol. 150, s. 13; D.B. Hollander, *Money in the Late Roman Republic*, s. 21 i n.; K. Verboven, *Currency...*, s. 8.

³⁸ W.V. Harris, *A Revisionist View...*, s. 2 i n. Badania numizmatyczne pozwoliły określić graniczne wagi sesterców. Przyjęto, że w omawianym okresie obejmowała przedział między 0,81 a 1,09 g. Numizmatyczny opis monet zob. www.wildwinds.com/coins/sear5/ (dostęp: 18.02.2014).

³⁹ Marcus Tullius Cicero, *Epistulae ad Atticum*, Listy do Attyka (dalej: Cic. *Att.*), 13,31,4: Najbliższy sąsiad, K. Albaniusz, kupił od M. Piliusza tysiąc morgów, jeżeli mnie pamięć nie myli, za 115.000 sesterców. *Listów Marka Tulliusza Cyncerona Ksiąg Ośmiornio*, przeł. E. Rykaczewski, t. II, Poznań 1873, s. 306.

⁴⁰ Marcus Tullius Cicero, *De officiis*, O powinnościach (dalej: Cic. *De off.*) 3,58–3,60.

[...] *nomina facit negotium conficit*⁴¹. Podobną sytuację przedstawił, dużo później, bo już w czasach pryncypatu, Pliniusz Młodszy w liście do Kalwizjusza Rufusa. Radził się w nim tego ostatniego w kwestii zakupu posiadłości za cenę trzech milionów sesterców. Rozważając w liście problem zgromadzenia wspomnianej kwoty, wskazuje wprost na możliwość zaciągnięcia kredytu: *Quaeris an hoc ipsum triciens facile colligere possimus. Sum quidem prope totus in praediis, aliquid tamen fenero, nec molestum erit mutuari; accipiam a socru, cuius arca non secus ac mea utor*⁴².

Wspomniane przez Cyncerona *nomina* oznaczały wierzytelności⁴³, które mogły stanowić i stanowiły przedmiot obrotu⁴⁴. Potwierdzenie tego faktu znajduje się w korespondencji Cyncerona z Attykiem. W jednym z listów Cynceron rozważa propozycję sprzedaży przysługujących mu wierzytelności pewnemu bankierowi za połowę ich nominalnej wartości: [...] *aut Vettieni condicione semissem*⁴⁵. W innym z kolei, jak się wydaje, Arpinata potwierdza, że w wyniku dokonanej na jego rzecz „sprzedaży” wierzytelności, przysługujących niejakiemu Faberiuszowi⁴⁶, będącemu dłużnikiem Cyncerona, skutecznie doszło do rozliczenia między stronami⁴⁷.

Praktyka obrotu wierzytelnościami z kredytu spowodowała, że bardzo dobrze funkcjonowały jako środek rozliczenia⁴⁸. Było to możliwe dzięki wykorzystaniu instytucji kontraktu literalnego (*litteris obligatio*), który zawierano przez przepisanie dłużnego roszczenia (*nomen transscripticium*)⁴⁹ w księgach rachunkowych. Przepisanie owego roszczenia *a persona in personam*⁵⁰ wiązało się z wykorzystaniem konstrukcji przekazu (*delegatio*)⁵¹, która była stosowana w celu obrotu wierzytelnościami, poczynając od

⁴¹ Cic. *De off.* 3,59: Zezwala na wpisanie swojego długu i kończy sprawę. Cynceron, *Pisma filozoficzne*, t. 2, *O państwie, o prawach, o powinnościach, o cnotach*, przeł. W. Kornatowski, kom. K. Leśniak, Warszawa 1960, s. 501.

⁴² Plinius, *Epistulae*, Listy, 3,19: Zapytujesz mnie, czy łatwo mogę zebrać te właśnie 3 miliony? Mój cały prawie majątek jest uwięziony w posiadłościach ziemskich, jednak jakąś kwotę mam w pożyczkach i nie będzie mi trudno coś dopożyczyć. Jakąś część otrzymam od teściowej, której kasą rozporządzam nie inaczej niż własną. *Listy Pliniusza Młodsze*, przeł. S. Patoń, Częstochowa 1967, s. 43.

⁴³ Zob. J. Sondel, *Słownik łacińsko-polski dla prawników i historyków*, Kraków 2001, s. 659 s.v. *nomen*, -is. Cfr. Ch. T. Barlow, *Bankers, Moneylenders, and Interest Rates in the Roman Republic*, University of North Carolina 1978, s. 157 i n. Cyt. za M. Negro i M. Tao: *Historical Echoes: Cash or Credit? Payments and Finance in Ancient Rome*, <http://libertystreeteconomics.newyorkfed.org/2013/02/historical-echoes-cash-or-credit-payments-and-finance-in-ancient-rome.html> (dostęp: 18.02.2014).

⁴⁴ K. Verboven, *Currency...*, s. 22.

⁴⁵ Cic. *Att.* 12,3: [...] albo poprzestać na propozycji Wektana, który chce wyliczyć gotówką połowę za wszystko. *Listów Marka Tulliusza Cyncerona Ksiąg Ośmioro*, przeł. E. Rykaczewski, t. II, Poznań 1873, s. 130.

⁴⁶ Zob. Cic. *Att.* 12,21,2; Cic. *Att.* 12,29,2; Cic. *Att.* 13,27,2; Cic. *Att.* 13,29,2.

⁴⁷ Cic. *Att.* 13,3; Cic. *Att.* 13,32; Cic. *Att.* 13,33.

⁴⁸ Zob. Marcus Tullius Cicero, *In Verrem II*, Druga mowa przeciw Werresowi (dalej: Cic. II *Verr.*) 5,17: [...] albo poprzestać na propozycji Wektana, który chce wyliczyć gotówką połowę za wszystko. *Listów Marka Tulliusza Cyncerona Ksiąg Ośmioro*, przeł. E. Rykaczewski, t. II, Poznań 1873, s. 130. Cic. *Att.* 10,15,1.

⁴⁹ Gaius, *Institutiones*, Instytucje (dalej: G.) 3,128.

⁵⁰ G. 3,130.

⁵¹ D. 46,2,11 pr. (Ulp. 32 ed.): *Delegare est vice sua alium reum dare creditori vel cui iusserit*. G. 3,130: *A persona in personam transcriptio fit, veluti si id, quo mihi Titius debet, tibi id expensum tulero, id est si Titius te delegaverit mihi* [Przepisanie z osoby na osobę następuje, jeśli, na przykład to, co jest mi winien Titius, wciągnę jako wypłacone tobie, to znaczy, jeśli Titius ciebie podstał wobec mnie na swoje miejsce. Gaius, *Instytucje*, przeł. C. Kunderewicz, Warszawa 1982, s. 311; D. 18,1,19 (Pomp. 31 Q. Muc.): *Quod vendidi non aliter fit accipientis, quam si aut pretium nobis solutum sit aut satis eo nomine factum vel etiam fidem habuerimus emptori sine ulla satisfactioe* [[To], co sprzedałem, nie inaczej może zostać przyjęte, jak tylko albo gdy

II w. p.n.e., a być może jeszcze wcześniej⁵². W doktrynie podkreślono jeszcze jedną istotną cechę *transscriptio nominis*, która sprawiała, że ta ostatnia mogła się okazać bardziej użyteczna od *delegatio* ze skutkiem nowacji dokonanej ustnie. Chodzi mianowicie o możliwość dokonania transkrypcji pod nieobecność dłużnika, na podstawie jego domniemanej zgody⁵³. Należy mieć na uwadze, że dokonanie *transscriptio nominis* nie skutkowało przeniesieniem wierzytelności, a tylko powstaniem nowej wierzytelności w miejsce poprzedniej, podlegającej umorzeniu. W konsekwencji, jak trafnie zauważono w doktrynie, ich dokonanie musiało zostać poprzedzone zawarciem wstępnych porozumień między stronami⁵⁴, co z kolei mogło ujemnie wpływać na powszechne stosowanie tego instrumentu. To głównie z tej przyczyny niektórzy uczeni uważają za mylące odnoszenie pojęcia „pieniądz kredytowy” do wskazanego typu transakcji⁵⁵. Dostrzeżono również, że „ujemną jej stroną [*transscriptio nominis* – K.W.] [...] jest nadto to, że nowo powstałe zobowiązanie może mieć tylko charakter pieniężny i stanowi niejako surogat pożyczki”⁵⁶.

Niezależnie od przyjmowanych poglądów w kwestii zakresu stosowania omawianego instrumentu, należy podkreślić, że funkcjonowanie „pieniądza kredytowego” z pewnością nie byłoby możliwe, gdyby nie istniało techniczne narzędzie dokonywania płatności bezgotówkowych⁵⁷. Możliwość ich przeprowadzania zapewniali Rzymianom bankierzy

cena zostanie nam [sprzedawcy] zapłacona, albo [zostanie] ustanowione w tym celu zabezpieczenie, albo też gdy udzieliliśmy kupującemu kredytu bez jakiegokolwiek zabezpieczenia – przeł. K.W.].

⁵² Zob. Plautus, *Truculentus*, Gbur. 70 ff.; Cato, *De agri cultura*, O gospodarstwie wiejskim, 149,2. Cfr. H.F. Jolowicz, B. Nicholas, *Historical Introduction to the Study of Roman Law*, Cambridge 1972, s. 288 i n. Na temat *delegatio* jako surrogatu cesji rzymskiej zob. W. Rozwadowski, *Przelew wierzytelności w prawie rzymskim*, Poznań 1969, s. 17 i n.; K. Verboven, *Currency...*, s. 20.

⁵³ W. Rozwadowski, *Przelew...*, s. 19.

⁵⁴ K. Verboven, *Currency...*, s. 22.

⁵⁵ Tak K. Verboven, *Currency...*, s. 22 w opozycji do koncepcji S. Mrozka, *Zum Kreditgeld im frühen römischen Kaiserzeit*, „Historia” 1985, nr 34, s. 310 i n. K. Verboven stwierdził jednak, że wspomniane trudności wywołane koniecznością przeprowadzenia wstępnych negocjacji i zawarcia stosownych porozumień mogły zostać przezwyciężone w drodze nawiązania przez zainteresowane strony stałych zależności opartych na zaufaniu (K. Verboven, *ibidem*). Pogląd S. Mrozka podzielił W.V. Harris, *A Revisionist View...*, s. 10: *Some even of those scholars who know how economists define money continue to criticize Mrozek for failing to make a distinction between nomina and money. But it is the critics who are wrong, for they take no account of the ways in which a system with partial-reserve banking and an extensive system of legally recoverable loans can bring into existence assets that can be used for making payments.* [Nawet niektórzy spośród uczonych potrafiących docenić sposób, w jaki ekonomiści definiują środki płatnicze, trwają w swojej krytycznej postawie wobec Mrozka w związku z jego brakiem rozróżnienia pomiędzy nominałem a pieniądzem. Jednakże to krytycy trwają w błędzie, jako że nie biorą pod uwagę sposobów, w jakie model z częściowym zabezpieczeniem bankowym i szerokim systemem prawnego odzyskiwania pożyczek może powołać do istnienia środki, które mogą być użyte jako płatnicze – przeł. K.W.].

⁵⁶ W. Rozwadowski, *Przelew...*, s. 19.

⁵⁷ Cic. *Fam.* 2,17,4; Cic. *Att.* 7,18,4. Cfr. D.B. Hollander, *Demand for Money in Late Roman Republic* [w:] *The Monetary Systems of the Greeks and Romans*, ed. W.V. Harris, Oxford–New York 2008, s. 133, 187; K. Verboven, *Currency...*, s. 20 i n. Wskazuje się, że dokonywanie przez bankierów rozliczeń bezgotówkowych na szerszą skalę było możliwe przede wszystkim dzięki kredytom udzielanym im przez innych bankierów, co gwarantowało im płynność finansową i umożliwiało dokonywanie wypłat na żądanie klienta. Zob. W.V. Harris, *A Revisionist View...*, s. 11; J.H. de Soto, *Pieniądz, kredyt bankowy i cykle koniunkturalne*, przeł. G. Łuczkiwicz, Warszawa 2009, s. 25 i n.

(*argentarii*)⁵⁸. W świetle badań przeprowadzonych przez Jeana Andreau, pierwsi bankierzy pojawili się w Rzymie między 318 a 310 r. p.n.e.⁵⁹ Oferta świadczonych przez nich usług była szeroka⁶⁰: prowadzili działalność depozytową i pożyczkową⁶¹, a nadto zajmowali się sprawdzaniem jakości monet oraz ich wymianą⁶², jak również pośredniczyli w transakcjach zawieranych przez osoby trzecie⁶³. Lektura źródeł dostarcza informacji o możliwościach dokonywania przez bankierów płatności na odległość, bez bezpośredniego wykorzystania (przewożenia) gotówki⁶⁴. Wykonywanie wspomnianych operacji stało się możliwe dzięki prowadzeniu przez nich „działalności depozytowej”, polegającej w istocie na przyjmowaniu od klientów krótkoterminowych, oprocentowanych pożyczek i przeznaczaniu pozyskanych w ten sposób środków na dalszą działalność⁶⁵. Przeważający do niedawna w literaturze pogląd, zgodnie z którym bankierzy nie dysponowali większym kapitałem, w związku z czym w żaden sposób nie uczestniczyli w transakcjach finansowych zawieranych przez przedstawicieli wyższych warstw spo-

⁵⁸ Zob. L. Schmitz, *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, ed. W. Smith, London 1875, s. 130 i n., s.v. *Argentarii*; P. Habel, RE, t. II, szp. 710-711, s.v. *Argentarii* (2); J. Andreau, *Banking and Business in the Roman World*, Cambridge–New York 1999, s. 30 i n., *idem*, *Modernité...*, s. 382 i n.; M. de Cecco, *Monetary Theory and Roman History*, „The Journal of Economic History” 1985, vol. 45, nr 4, s. 822 i n.; Ch.A. Conant, *The Development...*, s. 178; U. Malmendier, *Law and Finance „at the Origin”*, „Journal of Economic Literature” 2009, vol. 47, nr 4, s. 1082 i n.; J.H. de Soto, *Pieniądz...*, s. 39 i n.; P. Niczyporuk, *Bankierzy i operacje bankierskie w starożytnym Rzymie*, Białystok 2013, s. 33 i n.

⁵⁹ Zob. J. Andreau, *Banking...*, s. 30, który powołuje następujące źródła: Titus Livius, *Ab urbe condita*, Dzieje Rzymu od założenia miasta 9,40,16: *Tantum magnificentiae uisum in his, ut aurata scuta dominis argentariarum ad forum ornandum diuiderentur*. Uważano je za tak wspaniałe, że złotem okute tarcze porozdzielano między właścicieli stanowisk bankierskich, aby nimi przyozdabiali Forum. *Dzieje Rzymu od założenia Miasta*, ks. VI–X, przeł. A. Kościółek, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1971, s. 203 oraz Gaius Plinius Secundus (Maior), *Historia naturalis*, Historia naturalna (dalej: Plin. NH), 21,8.: [...] *L. Fulvius argentarius bello Punico secundo cum corona rosacea interdū e pergula sua in forum prospexisse dictus ex auctoritate senatus in carcerem abductus non ante finem belli emissus est*. [...] Wekslarz L. Fulwiusz, za to, iż wśród dnia ubarwiony wieńcem z róż, z galerii domu swego patrzył na rynek, zaprowadzonym został z woli senatu do więzienia, z którego nie wypuszczono go przed ukończeniem wojny, K. *Pliniusza Starszego Historii naturalnej ksiąg XXXVII*, przeł. J. Łukaszewicz, Poznań 1845, t. 7, s. 182 i n.

⁶⁰ J. Andreau, *Banking...*, s. 2 zdefiniował bankowość jako: [...] *commercial profession which consists in receiving and holding deposits for an indefinite or for a fixed term and then lending the funds available to third parties, thereby acting as a creditor*. [Działalność dochodowa, której istotą jest pozyskiwanie i przechowywanie depozytów na czas nieokreślony bądź na ustalony okres, a następnie udostępnianie tych funduszy osobom trzecim z pozycji kredytodawcy – przeł. K.W.]. Wskazana definicja nie objęła innych istotnych sfer działalności bankierów, jak sprawdzanie jakości monet, ich wymianę oraz kredytowanie obywateli biorących udział w aukcjach, co uznano za jej największy mankament. Zob. Ch. Howego, *The Supply...*, s. 15.

⁶¹ J. Andreau, *Banking...*, s. 36 i n.; P. Niczyporuk, *Bankierzy...*, s. 75 i n.

⁶² J. Andreau, *Banking...*, s. 36 i n.; P. Niczyporuk, *Bankierzy...*, s. 129 i n.

⁶³ K. Verboven, *Currency...*, s. 6; Zob. P. Temin *Financial Intermediation in the Early Roman Empire*, „The Journal of Economic History” 2004, vol. 64, nr 3, s. 706.

⁶⁴ Cic. *Fam.* 2,17,4; Cic. *Att.* 5,12; Cic. *Att.* 7,18,4.

⁶⁵ Zob. M. W. Frederiksen, *Theory...*, s. 167; J.H. de Soto, *Pieniądz...*, s. 39 i n. Wobec istotnych podobieństw między kontraktem pożyczki a kontraktem depozytu nieprawidłowego dookreślenie zakresu pojęcia „działalność depozytowa” w odniesieniu do bankierów rzymskich w okresie późnej republiki wymagałoby precyzyjnego wyjaśnienia dotyczących okresu, w którym powstał kontrakt depozytu nieprawidłowego. Na temat sporu o genezę i naturę kontraktu depozytu nieprawidłowego zob. J. Soudet, *Szczególne rodzaje depozytu w prawie rzymskim*, Kraków 1967, s. 34.

łecznych⁶⁶, jest współcześnie kwestionowany⁶⁷. Wskazuje się, że przynajmniej niektórzy bankierzy byli regularnie angażowani przez przedstawicieli elit jako pośrednicy przy tego typu transakcjach⁶⁸.

W świetle dostępnych źródeł wydaje się, że nie sposób wykluczyć faktu funkcjonowania „pieniądza kredytowego” jako środka rozliczenia transakcji w okresie późnej republiki rzymskiej. Powstają natomiast kolejne pytania, jak choćby o dostępność kredytu i powszechność transakcji bezgotówkowych albo o prawny charakter skryptów dłużnych⁶⁹. William V. Harris jednoznacznie zauważa, że znaczenie kredytu dla gospodarki rzymskiej w omawianym okresie nie było tak duże jak to później w dziewiętnastowiecznych, wczesnokapitalistycznych gospodarkach⁷⁰, jednak bez wątpienia wykorzystanie kredytu i fakt występowania „pieniądza kredytowego” pozytywnie wpłynęły na podaż pieniądza, a w konsekwencji na wzrost liczby zawieranych transakcji – bezpieczniejszych dzięki udziałowi bankierów.

⁶⁶ Ch. Howgego, *The Supply...*, s. 29.

⁶⁷ W.V. Harris, *The Nature of Roman Money* [w:] *The Monetary Systems...*, s. 187, *idem*, *A Revisionist View...*, s. 11 i n. Ten sam pogląd, w odniesieniu do okresu cesarstwa, głosi K. Verboven, *Currency...*, s. 7.

⁶⁸ Polybius, *Historiae*, Dzieje 31,27,6–7.

⁶⁹ K. Verboven, *Currency...*, s. 1 i n.

⁷⁰ W.V. Harris, *The Nature...*, s. 190.